

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:94(477)“1941”

Л. В. ЛЕГАСОВА*

НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941 РОКУ – УНІКАЛЬНИЙ ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

Розглянуто колекцію непрочитаних листів 1941 р. Окреслено історію повернення епістоляріїв на Батьківщину. Проаналізовано епістолярні джерела за видовими ознаками, акцентовано увагу на їх інформативному потенціалі. Зроблено висновок про те, що зазначена колекція є цінним історичним джерелом до подій початкового періоду Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; Кам'янець-Подільський; реституція; непрочитані листи; епістолярні джерела.

Епістолярна спадщина Другої світової війни кількісно велика й інформативно багата. Вона привертала й привертає до себе увагу дослідників. Як і в радянську добу, так і в незалежній Україні публікувалися різноманітні збірки листів, пов'язаних із Другою світовою війною, окремі наукові розвідки джерелознавчого плану¹. Широко використано епістолярні джерела в експозиції Меморіального комплексу, що експонувалися на численних виставках, були основними документами виставки “Чекай на мене”. Листи доби воєнного лихоліття розкривають безліч різноманітних питань, але здебільшого висвітлюють морально-психологічний духовний стан людини у складних умовах війни. Фондова колекція Меморіалу налічує понад 5 тисяч листів. Серед них – листи з тилу на фронт, з фронту в тил, з фронту на фронт. Авторами їх є і видатні воєначальники, і маловідомі особи, проте ці документи і донині вражають тим, що допомагають відтворити навіть не самі події (адже про них чимало сказано істориками), а подих часу, атмосферу того чи іншого епізоду, те, що губиться за скупими рядками офіційних повідомлень і донесень воєнної пори.

Музеезнавча дослідницька практика переконливо доводить: кожен новий лист, що потрапляє до музею, містить величезний джерелознавчий та фактологічний потенціал.

Саме тому значною подією в науковому житті Меморіального комплексу стала передача Головою Державної служби контролю за пе-

* *Легасова Любов Володимирівна* – заступник генерального директора Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

реміщенням культурних цінностей через державний кордон України Ю. К. Савчуком на постійне державне зберігання у Меморіалі п'яти упакувань приватної кореспонденції 1941 року, яка під час Другої світової війни була вивезена з України і перебувала у фондах поштового та технічного музеїв Відня (Республіка Австрія)².

Трохи історії. Як відомо, готуючи напад на СРСР, гітлерівці виношували плани не лише воєнної перемоги та економічного пограбування країни, а й тотального знищення національних культур. Нацистський ідеолог А. Розенберг стверджував: "Достатньо у народа знищити пам'ятки культури, він уже в другому поколінні перестас існувати як самостійна нація"³.

Усупереч усім існуючим на той час міжнародним конвенціям та хартіям культурні цінності під час Другої світової війни не тільки потерпали від бойових дій, а й стали об'єктами цинічних цілеспрямованих акцій їхнього варварського знищення й пограбування. За значно заниженими даними, втрати державного архівного фонду України становлять 46 млн. справ. Українські бібліотеки під час війни втратили понад 51 млн. книг, а втрати лише 21 музею в сучасних територіальних межах України сягають 283782 одиниці зберігання⁴.

Розграбування культурних цінностей українського народу здійснювалося на планомірній основі низкою спеціальних служб і відомств. На початковому етапі війни діяла так звана група Кюнсберга – спеціальний батальйон СС, безпосередньо підпорядкований Ріббентропу і Міністерству закордонних справ. Його загони рухалися з військами передньої лінії фронту, і їх завданням було вилучення музейних, архівних і бібліотечних цінностей, які згодом відправлялися до Німеччини. За пошукові та евакуаційні операції, пов'язані з культурними цінностями, а також археологічними дослідженнями на окупованих територіях відповідав Оперативний штаб при відомстві райхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга.

"Здобиччю" завойовників ставали мистецькі шедеври, бібліотечні раритети, архівні першоджерела, перлини антикваріату. Але й цього було замало – відповідні німецькі служби з притаманною їм акуратніс-

Фрагмент розділу виставки
"Непрочитані листи 1941-го"

тю “попрацювали” й на уцілілих поштах та поштамтах. Проте, мабуть, чи вціліло їх небагато, чи не привернув увагу гітлерівців зміст їхньої кореспонденції, а, може, фахівці були іншого профілю, але маємо перший випадок, коли за межі України було вивезено масив побутової кореспонденції. Це сталося в 1942 році у Кам’янець-Подільському. Зазначимо, що місто було захоплене гітлерівцями 10 липня 1941-го, а до 18 липня нацисти окупували і всю область.

Саме тут, у Кам’янець-Подільському, до рук загарбників потрапило близько двох тисяч листів радянських громадян, датованих переважно червнем-вереснем 1941 року⁵. Як свідчить супровідна документація до листів, що збереглася та була передана разом із джерелами, кореспонденція відправлялася за межі України за участі інспектора телеграфного зв’язку при генеральному поштовому комісарові Райхскомісаріату “Україна” доктора Ольшлегера.

Історія сповнена парадоксами. Війна є війною, пограбування пограбуванням, але скільки подібних невідправлених кореспонденцій були знищені під час відступу Червоної Армії. Цій же не судилося згоріти у вогняному валу війни, що котився теренами України. Попри все гітлерівський чиновник добре розумів цінність цієї колекції, коли відправляв листи до Віденського поштового Райхсмузею. Наразі поки що невідомо, ким був до війни цей Ольшлегер, можливо, істориком, а, може, навіть музейником. Можемо це лише припустити, адже, по-перше, він зрозумів першоджерельну сутність цієї збірки, а по-друге, пересилав листи у Відень неофіційно, адресуючи їх директорові музею. Можливо, Ольшлегер мав інші завдання, опрацьовуючи Кам’янець-Подільський поштамт, а на листи звернув увагу завдяки своєму колишньому цивільному фахові. Саме тому, звертаючись до директора музею доктора Ріделя, якому, власне, й передавалися епістолярні джерела, він зауважує: *“Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція листів дає картину настрою російського народу на початку війни”*⁶.

Як бачимо, доктор Ольшлегер не дуже добре розумівся на географії, проте це не завадило йому в другому супровідному листі знову нагадати, що колекція має залишатися цілісною⁷.

Отже, в 1942 році листи потрапили до поштового музею у Відні. Пізніше тривалий час зберігалися в архівних фондах Віденського технічного музею (Австрія), але нікого з дослідників і музеологів не зацікавили, бо залишалися не лише не прочитаними, а навіть не розкритими.

У результаті пошуків, які тривали на австрійській території на виконання Закону Австрійської Республіки про реституцію, з ініціати-ви Ради з реституції культурних цінностей при Федеральному Міністерстві освіти, культури та науки Австрії, Федерального міністерства з європейських та міжнародних справ Австрії, завдячуючи зусиллям

Міністерства закордонних справ України, Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України на Батьківщину було повернуто частину культурної та духовної спадщини, у тому числі й кореспонденцію часів Великої Вітчизняної війни. 6 жовтня 2009 року представник Технічного музею Відня доктор Г. Лайнер передав листи Надзвичайному та Повноважному послу України в Австрії Є. Чорнобривку. У грудні 2009 року епістолярні джерела повернулися в Україну. З 10 лютого 2010 року колекція листів 1941 року перебуває в Меморіальному комплексі.

Свою роботу з опрацювання колекції науковці Меморіалу розпочали у двох паралельних напрямках. Перший – це епістологічний аналіз листів, отримання з них усіх видів історичної інформації, введення епістолярних джерел до наукового обігу шляхом публікацій та експозиційного показу. Другий – пошук адресантів та адресатів, адже листи мають бути прочитаними, якщо не тими, кому надсилалися, то хоча б їхніми нащадками.

Як бачимо, обидва напрями тісно пов'язані один з одним і значною мірою залежать від правильно обраних методик джерелознавчого дослідження кореспонденції. Найпершим завданням, що стоїть перед науковцями музею, є окреслення основоположних методологічних засад опрацювання цього джерельного комплексу, адже від цього залежить його науковість, об'єктивність і достовірність. Зазначені епістолярні джерела 1941 року мають власну виразну особливість – усі листи без помітки “Переглянуто. Військова цензура”, що зайвий раз підкреслює їх унікальність. Можна погодитися з тим, що *“листи з фронту – це особливі листи. У них – не просто чийсь переживання, думки, надії, в них – ціла історія очима тих, хто цю історію писав”*⁸. Дослідження епістоляріїв має ґрунтуватися на основних досягненнях сучасної історичної науки, використанні принципів історичного пізнання у всій їхній сукупності – історизму, об'єктивності, системності та всебічності.

Доцільною видається потреба систематизувати комплекс цих епістолярних джерел за видовими ознаками та відповідними критеріями:

1) за соціальним статусом адресантів (тих, хто відправляв кореспонденцію): листи, вірогідно, написані кадровими військовими (як командирами, так і рядовими бійцями) прикордонних комендатур і загонів, військових з'єднань, частин і підрозділів, що дислокувалися у Кам'янці-Подільському, відправлялися на фронт чи відступали з нього внаслідок несприятливих факторів початкового періоду Великої Вітчизняної війни; листи та поштові картки червоноармійців, призваних до лав Червоної армії у результаті весняного призову та загальної мобілізації 1941 року; листи радянських військовополонених, які потрапили до ворожого полону, написані на німецьких та угорських поштових картках; листи цивільних жителів (місцевих і німецьких), яких війна

застала на прикордонних просторах Радянського Союзу; листи студентської молоді, що навчалася у Кам'янці-Подільському; дитячі листи (на фронт, з місцевого дитячого санаторію);

2) за національністю адресантів;

3) за географією адресатів (тих, хто мав отримати кореспонденцію): місцеві (з Кам'янця-Подільського та області найбільший масив кореспонденції – майже 400 одиниць); по Українській РСР (надзвичайно широкі географічні межі – 22 області в рамках тодішнього адміністративно-територіального поділу, якщо брати сучасний територіальний устрій України – 23, адже слід додати Автономну Республіку Крим); по території СРСР (листи мали дійти у більшість областей та автономних республік Російської Федерації, майже в усі тодішні союзні республіки);

4) за мовними ознаками: написані українською мовою; написані російською мовою; написані іншими мовами (ідиш, угорська, білоруська, грузинська та інші);

5) листи бійців і командирів Червоної армії до редакцій періодичних видань;

6) листи окремих радянських установ і організацій (виділені умовно, позаяк офіційні листи більшою мірою належать до діловодних джерел, ніж до епістолярних).

Пожовклі клаптики паперу, затерті конверти, поштові картки та солдатські “трикутники” – своєрідні фрагменти воєнного життя, свідки того невблаганно жорстокого часу. Листи написані без фальші, приховування почуттів, переважно без героїського пафосу, від них іде тепло, щирість.

“Бережи дітей і себе”, – 6 липня пише Ничипір Яковенко дружині у село Шупики Богуславського району на Київщині (стилістику листів збережено)⁹.

“До рідної сім'ї од Вашого хазяїна”, – так починає свій лист, написаний 15 липня до родини в село Бугаївка Васильківського району на Київщині, Захар Литвиненко. *“Пока жив-здоров, – продовжує він далі. – Ми були у такому розгарі, що ніхто нікого не спасав. Нас ішло із села багато, тепер я сам. Я сам з кіньми одбився, стояв у лісі 2 суток. А кругом німці. Но підішли наші... Те, що бачив, не можу описать. Як буду жив, то розкажу”*¹⁰.

Науковці музею встановили, що червоноармієць З.А. Литвиненко, 1910 року народження пропав безвісти у грудні 1941 року.

Слід зазначити, що музейники працюють не самотужки. До пошуку залучено друковані і електронні ЗМІ, а також інтернет-ресурс, пошукові організації. І хоч наразі опрацьована лише третина листів, результати вражають. Науковці вирішили в разі знаходження адресатів або їхніх нащадків доставити їм листи з 41-го. Звичайно, це будуть точні копії

(муляжі), а оригінали залишаються в Меморіальному комплексі, бо це – складова історико-культурної спадщини України.

І хоч прочитано не так багато листів, відгуки отримано майже з усіх куточків колишнього Радянського Союзу, а деякі листи навіть вручено.

6 липня в листі до дружини у село Шупики, що на Київщині червоноармієць Никифір Курченко писав: *“Не можу представити, що воно робиться, як видно, прийдеться тобі жити погано... Дело зав’язалось не на год. Не падай духом”*¹¹. Загинув боєць у вересні в боях на Полтавщині, пішла з життя і його дружина Настя, але живе у тих же Шупиках солдатська донька Катерина. Коли батько йшов на війну, було їй лише 10 років. За маревом років, сумного сирітства та різних життєвих перипетій вже й загубилося живе батькове обличчя. Та взявши до рук листа, згадала Катерина Никифорівна і рідні риси, і теплі шершаві долоні, і знайомий тихий голос батька, що ніби знову звертався до матері, говорив до малої донечки...

Більшість прочитаних на сьогодні листів пройняті піклуванням про рідних і любов’ю до них, ненавистю до ворога і великою вірою у швидку перемогу над агресором. У цих листах чітко виявляються відчуття малої Вітчизни, тепла рідного помешкання. Джерела, може здатися, написані не послідовно, події описуються хаотично, але ж не слід забувати, в яких умовах вони були написані. У багатьох випадках акти кореспонденції занадто скупі, короткі. Прості запитання, нехитрі відповіді, повідомлення. Водночас, саме вони найбільш повно віддзеркалюють внутрішній світ людини, а також її повсякденне життя, містять величезний інформаційний потенціал і суттєво збагачують наші уявлення про складні місяці початкового періоду Великої Вітчизняної війни.

Аналізований джерельний комплекс непогано зберігся. Більшість листів навіть не розкриті. Та, звичайно, час бере своє. На деяких конвертах стерлися написи, є потертості, забруднення. Крім того, багато конвертів підписано нерозбірливо, з використанням діалектів, деяких адрес, наприклад “Труханів острів”, просто вже не існує, багато листів написані національними мовами, без особистих даних адресантів або лише з їх ініціалами. Не завжди все можна прочитати та зрозуміти, адже стиль написання та почерки в багатьох випадках надзвичайно складні та незрозбірливі. Відсутність і “непрочитаність” такої інформації суттєво ускладнює атрибування епістоляріїв, визначення долі їх авторів.

Але навіть загальний джерелознавчий аналіз переконує, що ці листи є матеріалізованою людською пам’яттю, складають невід’ємний пласт духовної культури народів пострадянського простору, допомагають досягнути їхню душу та ментальність.

Акти військової кореспонденції розглядаються переважно як комплекс епістолярних джерел, присвячених різним сторонам повсякденної дійсності. Однак слід мати на увазі, що історичні умови того часу іс-

тотно впливали на світогляд авторів листів. Тому слід критично оцінювати їхній інформаційний потенціал.

Важливий пласт інформації, що відклався у листах – це оцінка суспільно-політичної, побутово-соціальної та воєнної ситуації, що склалася в радянському суспільстві, зокрема у Кам'янці-Подільському в перші місяці війни.

Листування яскраво передає переживання радянських людей під час бомбардувань і артилерійських обстрілів, масштаби евакуації цивільного населення та відступу радянських військ. Так, у листі до Федорук Євгенії Василівни у село Великий Чернятин, що на Вінниччині, адресант (прізвище невідоме, є лише підпис) пише: *“Пошта не ходить, часто бомблять... Жаль населення, евакуюються діти, жінки зі Львова, Чернівців, Кам'яця, у далекі міста... Тут жінки уже по два дні не вмиваються...”*¹². Надія Химич, що тимчасово проживала у Кам'янці-Подільському (мабуть, навчалася у місті) у листі до своєї мами Парасковії Химич у село Бебехи (нині Ясногір'я Хмельницької області) констатує: *“...город розбили чисто, так багато жертв. Якщо буду жива, то 4.07.41. вирушу додому”*¹³. П.С.Мельник, військовослужбовець із Кам'яця-Подільського, у листі до Станіслава Мельника (село Фащіївка на Хмельниччині) пише: *“...налетіло 11 літаків, бомбили город, багато домів розрушено, є вбиті і ранені серед населення. На вулиці було жудко: крики, стогін ранених”*¹⁴. Подібне бачимо в листі до С.Єлелевої з Києва (адресант невідомий): *“Я опять попал под бомбежку...Мне кажется, я должен жить 100 лет, после того, что было сегодня. Ужас! Кровь и куски мяса”*¹⁵. *“На кордоні ми як відступали, та як заскочили в один склад і переодягнулися, а склад потім підпалили, щоб німцям не дати у руки”* – пише червоноармієць Михайло Андреев своєму батькові Дмитру Андрееву (село Лозоватка Дніпропетровської області)¹⁶. *“Як подивлюся, що робиться в Білій Церкві, скільки армій і скільки селян з-під кордону вибираються з скотиною і з усім своїм господарством, то-то страшно”*, – писав А.Кукса Лікері Куксі в село Саварку Київської області¹⁷. 14 липня 1941 року Кузьма Пилипенко написав дружині Ганні у село Гули Миронівського району Київської області: *“Були в бою і насилу вирвалися. Наш полк геть розбитий. Поки що у Білій Церкві на переформуванні”*¹⁸.

У листуванні чітко відображена віра в перемогу над ворогом, що правда у багатьох листах констатується факт, що шлях до неї буде довгим і тернистим, будуть великі втрати. Так, Максим (прізвище невідоме) писав своїй знайомій Ошур Надії з Копайгорода Вінницької області: *“...буде розгромлено фашистську гадину. Правда, часу пройде чимало – та боротьба за життя вимагає свого”*¹⁹. Про те, що війна буде тривалою пише і В.Єлістратов у листі до Степана Єлістратова (Казахстан, село Долонь): *“...эта война затянется года на два, или более...”*²⁰. Адам Дедусь у листі до Кліма Дедуса з села Полоничеве, що на Житомир-

щині, зазначав: *“Ми дамо жару ворогу, який суне своє рило на нашу Батьківщину”*²¹. Іван Шведченко (червоноармієць), який працював у ремонтній майстерні Кам’янця-Подільського, у листі до батьків (селище Нові Плани на Дніпропетровщині) зазначав: *“Ми всі впевнені, що Гітлер і його банда будуть знищені в найближчому майбутньому...”*²². Його односелець червоноармієць Володимир Устименко у листі до своїх батьків також стверджує: *“...всі ми впевнені, що Гітлер буде розбитий, так як він терпить поразку на всіх фронтах... Загалом, перемога буде за нами...”*²³. Більше того, автор був переконаний, що Радянському Союзу допомагатимуть Велика Британія та США. Імовірно, що він знаходився під впливом виступів Молотова і Сталіна. У березні 1943 року Володимир Артемович Устименко пропав безвісти²⁴. В одному з листів чоловік пише своїй дружині Олені Фидковій (село Добровілля на Хмельниччині): *“...війна всесвітня, так що мало живих останеться...”*²⁵. У листі Воронюка до Ірини Воронюк (Київ) читаємо: *“...наші хлопці вилягли як трава, а я якось залишився живим...”*²⁶.

У листах простежується сподівання мобілізованих на швидке повернення додому. Особливо вражає кореспонденція, адресована у сільську місцевість, що яскраво передає менталітет селянина, його потяг до праці. Наприклад, у листі до В. Качуровської (село Охримівці Хмельницької області) адресант (мабуть, чоловік) прохає: *“Заготуй на зиму сіна”*²⁷. В іншому листі (Клавдії Гавриш із села Гоголі, що на Хмельниччині, від Івана Гавриша, її чоловіка) читаємо: *“Корову не продавай, може, я повернуся, дасть Бог. Я знаю, що тобі буде трудно, але перетримайся”*²⁸. Митрофан Шевчук писав своїй дружині, Марії Шевчук (село Ухожа Черкаської області): *“...продай одне поросля і купи собі і дітям, що необхідно”*²⁹.

Деякі листи, головним чином досвідчених бійців і командирів Червоної армії, які пройшли “курси” ідеологічної обробки, закликають у своїх листах не писати нічого забороненого, особистого, яке не вміщується у “правильну” лінію, накреслену правлячою партією. Наприклад, у листі Петра Петлюкова батькові, Івану Петлюкову (місто Ніжин Чернігівської області) читаємо: *“В листах особливо не пишіть”*³⁰. І хоч, як уже зазначалося, відмітки про цензуру на листах немає, майже в усіх кореспонденціях кадрових військовиків відчувається власна самоцензура.

Епістолярні джерела передають сподівання адресантів на швидке повернення додому, піклування про рідних, намагання їх заспокоїти, упевнити, що всі залишаться живі та здорові. Так, уже згадуваний нами І.Шведченко, писав: *“У мене є до Вас прохання берегти своє здоров’я, дивитися один за одним та менше хворіти і турбуватися за нами, так як у нас усе в порядку!”*³¹. Відповідно, у листі М. Андрєєва читаємо наступне: *“...в мене є прохання до Вас, щоб Ви не журилися за мною, тут же я не один, а нас багато. Серйозно, я повернуся додому живий і здоровий”*³².

Незважаючи на комуністичну ідеологію, широку атеїстичну пропаганду у радянському суспільстві, частина листів містить звернення до Бога (особливо це стосується кореспонденцій, адресованих у західні області України). Так, наприклад, у листі до Ганни Анісімової (с. Майдан Олександрійський, Хмельниччина) її чоловік Микита писав: *“Дасть Бог, ми з Вами побачимося. Заставляй дітей, хай моляться Богу, може, який буде щасливий, що я прийду додому”*³³. В іншому листі, адресованому Олені Фидковій (село Добровілля Хмельницької області, від чоловіка, ім’я невідоме) читаємо: *“...я вже на фронті, то Бог знає, чи ми побачимося...”*³⁴.

А от ще одна настанова: *“Дорога жона! Печи хліб і суші сухарі. Не плач, не тоскуй, спасайся сама. Молись Богу за мене... Пилип”*³⁵.

Кореспонденції серпня-вересня містять інформацію, що гітлерівці “продавали” людей з полону. За корзину яєць, шмат сала і гроші родичі могли викупити рідних. *“Прошу, хай батько просить старосту села і хай скоро йде за мною”*, – читаємо в листі одного з бійців, що опинився у полоні³⁶. Сьогодні ми знаємо чимало випадків, коли у перші місяці війни саме так звільняли не тільки рідних, а й зовсім сторонніх чоловіків-червоноармійців, частина з яких згодом йшла до партизанів.

Отже, колекція “непрочитаних листів” перебуває на етапі первинного дослідження та музейного атрибутування. Усього на кінець травня 2010 р. знайдено понад 200 родичів адресатів. Це складний і тривалий процес, проте вже сьогодні, лише торкнувшись цієї безцінної колекції, можна стверджувати, що, незважаючи на різнохарактерність та різноманітність кореспонденції, усі листи своїм змістом спрямовані в майбутнє, адже майже кожен лист має звернення до дітей, слова наказів та батьківської любові.

Давидову Анатолію від батька (30 червня): *“Прости, синок, що я тобі ласки койколи не давав. Я далеко від тебе і не побачу тебе ніколи”*³⁷. Добрук Дорі від чоловіка (2 липня): *“У меня на глазах ребенок погиб от бомбы. Выкопай Дорочке бомбоубежище в огороде”*³⁸. Терещенко Андрій – родині (2 липня): *“Хотів побачить свою Катю, хоч один раз перед смертю, а також дорогого синка Ванечку, а також мою баловничку Люсенку. Старайся вчитися з усіх сил – це лист мій останній...”*³⁹. Хобті Наталі від чоловіка (6 липня): *“Бережи діток, щоб голодними не ходили”*⁴⁰.

Хто думав тоді, у 41-му, що особиста кореспонденція стане частиною державної спадщини, історичною пам’яттю. “Непрочитані листи 1941 року”, як загалом уся кореспонденція цього періоду, – унікальний і надзвичайно цінний джерельний комплекс для вивчення масової свідомості радянських громадян початкового періоду Великої Вітчизняної війни, її впливу на індивідуальну поведінку людини. Вона дає можливість дослідити соціальну психологію та суспільну мораль тоталітарної

дійсності СРСР у кризових умовах воєнного часу. Листи при відповідному критичному ставленні до них здатні розкрити багато невідомих сторінок 1941 року, розвінчати усталені міфологеми та стереотипи, дозволяють більш об'єктивно підійти до висвітлення подій Другої світової війни.

¹ *Абросимова С. В.* Епістолярні джерела та методи їх дослідження // Вісник Дніпропетровського університету. – 2000. – Вип. 8. – С. 185 – 189; Великая Отечественная в письмах / Сост. В.Г. Гришин. – М.: Политиздат, 1982. – 351 с.; *Говорят погибшие герои. Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941 – 1945 гг.).* – М.: Политиздат, 1975. – 511 с.; *Жуков Ю. А.* Солдатские думы. – М.: Советская Россия, 1987. – 368 с.; Листи з фронту. З фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Каталог / Авт.-упоряд.: В. М. Сацута. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2007. – 68 с.; *Пастушенко Т. В.* Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70 – 76; *Последние письма с фронта. 1941 год: Сборник.* – Т. 1 / Гл. ред. кол.: Стефановский Г. А. (председатель) и др. – М.: Воениздат, 1991. – 454 с.; *Ришин А.Г.* Я пишу тебе из сорок первого... / Сост. М. В. Тунгусова. – М.: Мысль, 1990. – 187 с.; *Чижова О.* Листи з фронту // Чернігівські відомості. – 2009. – 23 вересня та ін.

² Акт передачі культурних цінностей № 158 від 10 лютого 2010 року // Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років” (Далі – Фонди НМІВВВ).

³ *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні. 1917 – 1990. – К.: Вища школа, 1991. – С. 154.

⁴ *Федорук О.* Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 18 – 19.

⁵ Фонди НМІВВВ. – ТФ-5588.

⁶ Там само.

⁷ Фонди НМІВВВ. – ТФ-5588.

⁸ *Чижова О.* Листи з фронту // Чернігівські відомості. – 2009. – 23 вересня.

⁹ Фонди НМІВВВ. – ТФ-5588.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Обобщенный банк данных, содержащий информацию о пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период [Электронный ресурс] // www.obd-memorial.ru

²⁵ Фонди НМІВВВ. – ТФ-5588.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

Рассмотрена коллекция непрочитанных писем 1941 года. Описана история возвращения эписистоляриев на Родину. Проанализированы эписистолярные источники за видовыми признаками, акцентировано внимание на их информативном потенциале. Сделан вывод о том, что указанная коллекция является ценным историческим источником, касающимся событий начального периода Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; Каменец-Подольский; реституция; непрочитанные письма; эписистолярные источники.

The article is considered a collection of unread letters of 1941. It is outlined the history of epistolary sources returning home. Epistolary sources analyzed in species characteristics, giving emphasis to their informative potential. It was concluded that the specified collection is a valuable source of historical events to the initial period of Great Patriotic War.

Keywords: Great Patriotic War; Kamyanets'-Podil'skyi; restitution; unread letters; epistolary sources.